

TAMARA GRIESSER-PEČAR

Slovinci: razdvojen narod

Letos mineva sedemdeset let,¹ odkar so zavezniki premagali fašizem in nacizem, ob tem se poraja seveda vprašanje, kaj konec druge svetovne vojne dejansko pomeni. Odrešitev od takega strašnega in nepravilnega sistema, kot je nacionalsocialistični samo po sebi, ne pomeni še osvoboditve. O osvoboditvi lahko govorimo šele takrat, kadar oblast temelji na demokratičnih vrednotah in spoštovanju človekovih pravic, kot je to ugotovilo Ustavno sodišče Republike Slovenije leta 1998.² Pod pojmom »osvoboditev« namreč večina ljudi ne razume samo osvoboditve od tujega jarma, temveč odpravo sistema, ki uveljavlja oblast z nasiljem. Kot pa se je izkazalo, je obstajala bistvena razlika med zahodnim svetom (Anglijo, Francijo in Združenimi državami Amerike), kjer je oblast temeljila na demokratičnih osnovah in normah (svobodne in tajne volitve, dosledna ločitev vej oblasti, večstrankarski sistem, spoštovanje človekovih pravic, predvsem tudi svoboda govora in mišljenja) in vzhodno oz. jugovzhodno Evropo, h kateri je spadala tudi Jugoslavija, kjer ni prišlo do osvoboditve, ker je nacionalsocialističnemu režimu sledil drug totalitarni režim, namreč komunistični. Torej – drugače kot na Zahodu – v Sloveniji ni sledil svoboden, demokratičen sistem, kot so si to zamislili predstavniki predvojnih tradicionalnih strank, ki so se spomladi leta 1942 združili v Slovensko zavezo in že jeseni 1941 sklenili konsenz o tako imenovanih »londonskih točkah«. Zapori in taborišča so zamenjali samo stanovalce, delno pa so se tam znašli tudi tisti, ki so preživeli koncentracijsko taborišče Dachau. Ljubo Sirc je v *Delu* napisal: »Če Ozna prevzame oblast od Gestapa, s tem še ne nastane svoboda – razlika je le v tem, da odslej Slovence začnejo preganjati in pobijati

Slovinci namesto Nemcev. To s stališča liberalne demokracije ni velik napredek.«³

Mednarodnopravno nesporno je, da je nemška, italijanska in madžarska okupacija Slovenije predstavljala kršitev predpisa o prepovedi vojne v Briand-Kellogovem sporazumu. K temu sporazumu je 27. avgusta 1928 pristopilo 15, kasneje 60 držav (med njimi tudi Sovjetska zveza). V Sloveniji ni nobenega večjega razhajanja mnenj o njihovih nadvse nizkotnih in in tudi mednarodnopravno ter moralno neopravičljivih dejanjih. Fašizem in nacionalsocializem sta kot totalitarni ideologiji po vsem svetu naletela na globok odpor, dejanja komunistov proti človekovim pravicam v zatiranih državah pa še vedno veljajo za manj obsodbe vredna, če ne celo za povsem neprimerljiva z dejanji fašistov in nacionalsocialistov. Prav nasprotno, komunisti, ki so šele po napadu Nemčije pristali na strani zaveznikov, so si prisvojili pridevek »antifašisti«, ker so zatrjevali, da je komunizem največji sovražnik fašistične ideologije in so odklonili vsako primerjavo. Medtem ko se na zahodu to mnenje počasi vendar spreminja, smo v Sloveniji daleč od tega. Tako nacionalsocialistični režim kot tudi komunistični so spremljali masovni umori, deportacije, koncentracijska taborišča, genocid, preganjanje, zaničevanje človekovih pravic. Komunistični totalitarizem, ki ni vladal samo v Sovjetski zvezi in v državah za železno zaveso, v Albaniji, Jugoslaviji, temveč tudi na Kitajskem, Severni Koreji, Kubi, je povzročil okoli 100 milijonov človeških žrtev.

Slovenska komunistična partija (KPS) je bila kot del Komunistične partije Jugoslavije (KPJ) sekcija Kominterne in kot taka seveda vezana na Hitler-Stalinov pakt o nenapadanju, ki sta ga za dobo desetih let podpisala nemški zunanji minister Joachim von Ribbentrop in ljudski komisar za zunanje zadeve Vjačeslav Mihajlovič Molotov v navzočnosti Stalina 24. avgusta (z datumom 23. avgust) 1939. 28. septembra pa sta državi podpisali še »Mejno in prijateljsko pogodbo«. Del obeh pogodb sta bila tudi tajna protokola, v katerih sta si državi razdelili interesna območja in obljubili medsebojno podporo pri okupaciji sosednjih ozemelj. Sodelovanje obeh držav je bilo zelo obširno na vseh mogočih področjih. Pod-

pisali sta tudi tri gospodarske sporazume. Sovjetska zveza (SZ) je omogočila nemško oborožitev. Ker je bila nemška vojna industrija izredno odvisna od surovin, ki jih Nemčija ni imela, je za njo zaradi angleškega bojkota uvažala SZ surovine z vsega sveta. Sama pa je v Nemčijo izvažala 40% nafte, 30% niklja in 70% fosfata.⁴

Sovjetska zveza je začela drugo svetovno vojno na strani nacistične Nemčije in je bila njena zaveznica skoraj dve leti. Nemčija je 1. septembra 1939 napadla Poljsko,⁵ SZ pa je zasedla del Poljske 17. septembra. SZ je potem leta 1940 zasedla in priključila baltske države: Estonijo, Latvijo in Litvo, napadla še Finsko, ki pa se ji je zoperstavila. Za vse to je bil podlaga pakt Hitler-Stalin, ki je bil sicer podpisan za deset let, dejansko pa je veljal do Operacije Barbarossa 22. junija 1941, torej do nemškega napada na SZ. Po podpisu pogodb z Nemčijo je Sovjetska zveza čez noč preusmerila vse komunistične partije. Konec septembra 1939 je bila direktiva iz Moskve, da v ospredju ne stoji več borba proti fašizmu, temveč tista proti imperializmu. Dolgoletna komunistka Angela Vode, ki so jo zaradi njenega kritičnega stališča do pakta Hitler-Stalin izključili iz partije, piše v svojih spominih: *»Prepovedano je bilo izražati dvom o tej zvezi. Prav zato so tudi prepovedali vso protihitlerjansko propagando. [...] Treba je bilo verjeti in nič misliti in nič dvomiti.«* In: *»Kadar se v komunizmu pojavi dvom, je že izgubljen. A v meni je bilo toliko dvomov. [...] Tej nezmotljivosti se je pridružil še misterij o Stalinovi enkratni veličini, absolutni nezmotljivosti. Njegove – tudi edinstvene zločine – so slavili kot najmodrejša, najdaljnovidnejša dejanja zgodovine.«*⁶

Komunisti v Jugoslaviji/Sloveniji takoj po nemškem napadu, 6. aprila 1941, niso organizirali upora proti okupatorjem. Okupacije sploh niso opredeljevali kot izraz imperializma. KPS je 29. in 30. junija 1940 na tretji konferenci v Vinjah Veliki Britaniji in Franciji pripisala odgovornost za izbruh druge svetovne vojne ter zahtevala dosledno oporo na SZ.⁷ V času pred napadom na SZ je bil za komuniste v ospredju boj proti angleškim, francoskim imperialistom ter domači gospodi, ne pa boj proti okupatorjem. Zato so tudi 26. aprila 1941 ustanovili *»Protiimperialistično fronto«* (PIF), ki so

jo popolnoma obvladovali, čeprav so bile ustanovne skupine še krščanski socialisti, sokoli in levi intelektualci.⁸ To se tudi ni spremenilo, ko se je po nemškem napadu na SZ PIF preimenovala v Osvobodilno fronto (OF) in so k njej pristopile še druge skupine – bilo jih najmanj 15. OF namreč dejansko ni spremenil bistva ciljev PIF, iz preračunljivosti je samo spremenil poudarek in vrstni red svojih ciljev. Član Centralnega komiteja KPJ in njen glavni ideolog Edvard Kardelj je še po nemškem napadu na SZ v partijski šoli na Rogu razlagal, da je bila vojna Velike Britanije proti Nemčiji med leti 1939 in 1941 imperialistična, z drugimi besedami nepravična. Po njegovem je postala pravična šele po nemškem napadu na SZ. To pa zato, ker so se Združene države Amerike (ZDA) bojevale s silami, ki so bile usmerjene proti SZ. Podobno je bila po njegovem vojna ZDA proti Japonski samo zato pravična, ker so ZDA preusmerile japonske sile, ki bi sicer napadle SZ.⁹ Vendar je Kardelj še leta 1944 razlagal, da je fašizem »samo izraz imperializma. Zato tudi ni glavni strateški sovražnik, in je važen izključno le za taktiko proletariata. [...] Glavni sovražnik proletariata je ostal imperializem.«¹⁰

Zgodovine druge svetovne vojne v Sloveniji ni moč razumeti, če se ne upošteva dveh ravni dogajanj. Na eni strani so Slovenijo oz. Dravsko banovino, kakor se je imenovala v času Kraljevine Jugoslavije, zasedli trije okupatorji, namreč Nemčija, Italija in Madžarska, na drugi strani pa je prišlo do boja med samimi Slovenci. Komunisti so namreč neposreden upor proti okupatorju po 22. juniju 1941 povezovali z bojem za revolucijo in nov socialistični red. Z drugimi besedami, komunistom ni šlo zgolj za osvoboditev iz jarma okupatorjev, ali pa sploh ne v prvi vrsti za to, temveč za nov družbeni red. Tega pa si večina ljudi ni želela. Medtem ko je tradicionalna stran zagovarjala strogo legalistično stališče in priznavala jugoslovansko begunsko vlado z Dražo Mihajlovičem kot vrhovnim poveljnikom in vojnim ministrom na čelu, po koncu vojne pa naj bi ljudje na volitvah odločali o svoji lastni usodi, so si komunisti prizadevali za nasilen prevrat družbenega sistema. Komunisti so upor proti okupatorju izkoristili za svoje načrte o prevzemu oblasti. Že oktobra 1940 je Edvard Kardelj v Zagrebu

napovedal, »da bodo šli komunisti v oborožen odpor proti okupatorju samo, če bodo imeli možnost za revolucijo in če bo v interesu Sovjetske zveze.«¹¹ Pripadnost tej ali oni smeri je hkrati pomenila tudi odločitev za London ali Moskvo.

Iz te razdvojenosti so izhajali usodni tokovi, ki so deželi dali pečat do osamosvojitve in katerih posledice še danes občutimo. Razpoke, ki so dobesedno zazijale v duši slovenskega naroda, občutimo deloma še danes – v političnem in zgodovinskem pogledu. Še danes namreč obstajajo posebne občutljivosti, ki izvirajo iz tistih dni in ki obremenjujejo notranji mir. Če se ozremo na leta 1941 do 1945, se razcepljenost in razpoke niso zarezale samo skozi družbo, temveč tudi skozi ljudi same. Gre za številne Slovence, ki so v sebi občutili razkol, ker so na eni strani čutili notranjo nenaklonjenost do zasedbenih oblasti in delno pripravljenost, da se aktivno uprejo okupatorjem, na drugi strani pa se niso mogli identificirati s politično silo, ki je organizirani upor vodila, ker je brezobzirno skušala uresničiti svoje lastne težnje po oblasti. Raven boja proti okupatorju je bila prikrita z ravnjo nekega drugega boja – boja za bodočo družbeno in državno ureditev. Zaradi tega se je bila tudi državljanska vojna Slovencev proti Slovincem, ki se je začela v tistem trenutku, ko so si komunisti prilastili odpor proti okupatorju. Geslo je bilo: Kdor ni za nas, je proti nam, kdor se ne podredi tako imenovani narodnoosvobodilni borbi, je izdajalec. V tem sklopu ni bilo prostora za ljudi z drugimi svetovnimi nazori, ki so iskali drugačno pot v prihodnost in ki so hoteli ubrali druge poti odpora proti okupatorju. Te ljudi so preganjali s surovo silo – že med vojno z obskurnimi skrivnimi procesi in z divjimi likvidacijami brez obsodbe, ki so se nadaljevale tudi po t. i. »osvoboditvi«, pa s politično montiranimi procesi, ki so končali s številnimi nesorazmerno visokimi kaznimi s prisilnim delom in usmrčitvami.

1. Slovenija med okupacijo 1941–1945

Prva raven medvojnega dogajanja je bila torej okupacija. Slovenijo so po napadu Hitlerjeve Nemčije na Jugoslavijo 6. aprila 1941 zasedle sile osi: Nemčija, Italija in Madžarska. Največji del slovenske dežele so zasedli Nemci – namreč Štajersko, Mežiško dolino, Gorenjsko in Zasavje – medtem ko so Italijani zasedli Ljubljano, Notranjsko, Dolenjsko in Belo krajino. Manjši del so zasedli Madžari: namreč večino Prekmurja in slovenski del Medjimurja.

Vse tri okupacijske sile so načrtovale kolikor mogoče hitro priključitev slovenskega ozemlja svojemu državnemu ozemlju, vendar so Nemci že načrtovano priključitev rajhu najprej preložili, potem pa zaradi stalnih bojov s partizani začasno opustili. Do priključitve zaradi poraza 1945 nikoli ni prišlo, izjema je bila Mežiška dolina, ki je postala del dežele Koroške, in štiri občine v Prekmurju, ki so jih Nemci zasedli. Čeprav zasedena ozemlja niso bila formalno priključena nemškemu rajhu, so Nemci postopoma uveljavljali nemško zakonodajo. Tako so tudi začeli veljati nürnberški rasni zakoni in vojaška obveznost. Italijani so svoja zasedena področja 3. maja 1941 priključili Italiji in izdali statut o avtonomiji, Madžari pa so formalnopravno priključitev izvedli 16. decembra 1941, začela pa je veljati 27. septembra 1941.

Kot vse kaže, so vsi trije okupatorji imeli pred očmi isti cilj, namreč narodnostno uničenje slovenskega ljudstva. Taktično pa so delovali različno. Nemci so začeli takoj ponemčevati. Vsa slovenska krajevna imena, imena cest in javni napisi so morali izginiti, prepovedali so vse politične in kulturne organizacije, slovensko literaturo, slovenske šole in uporabo slovenskega jezika – tudi v cerkvah. Izdali so tudi uredbo o državljanstvu, ki je prebivalce razdelila v tri različne kategorije: nemške državljane, državljane na preklic in zaščitence in v zasedenih ozemljih so izpeljali »*rasne preglede*« *prebivalstva*. Sledile so množične aretacije, pošiljali so ljudi v koncentracijska taborišča (Mauthausen, Dachau, Ravensbrück) ter so načrtno izseljevati Slovence v Nemčijo, na Hrvaško in v Srbijo.

Izseliti so nameravali kar 220.000 do 260.000 Slovencev, dejansko pa so izselili 80.000 Slovencev, to je nekako 10 % Slovencev na ozemlju, ki je bilo zasedeno od Nemcev. V tej številki je upoštevanih tudi 17.000 Slovencev, ki so se z begom na italijansko-zasedeno ozemlje izognili deportaciji.

Italijanski okupator je v tako imenovani »Provincia di Lubiana« [Ljubljanska pokrajina] delovanje slovenskih kulturnih ustanov dovolil, časopisi so bili sicer strogo cenzurirani, vendar so vseeno še vedno izhajali v slovenščini, tudi slovenske šole so ostale. Medtem ko so nacionalsocialisti bili sovražni do vsega verskega in cerkvenega, je bil italijanski odnos do katoliške Cerkve drugačen. Cerkev je na področju dušnega pastirstva delovala še naprej precej neovirano. Visoki komisar Emilio Grazioli je v Ljubljanski pokrajini ustanovil nekak posvetovalni organ, Consulto [Sosvet], v katero je bilo imenovanih 14 predstavnikov političnega in gospodarskega življenja z nekdanjim banom Markom Natlačénom na čelu. Consulta pri Italijanih ni imela prav nobenega vpliva. Italijansko nasilje se je s časom stopnjevalo. Množično so pošiljali ljudi v italijanska koncentracijska taborišča. Člani Consulte tega niso sprejeli brez ugovora, vendar se ni nič spremenilo. Zaradi tega sta Marko Natlačen in liberallec Ivan Pucelj izstopila iz Consulte in to tudi zelo pogumno utemeljila. Pucelj je napisal Grazioliju, da narod ne more verjeti, da člani Sosveta nimajo nobenega vpliva in da *»nas narod smatra za soodgovorne, pa čeprav smo Vaši Ekselenci predložili kopicu prošenj, predlogov in protestov, pismeno in ustmeno. Vsled neupoštevanja našega prizadevanja sem bil prisiljen podati ostavko.«* In ban Natlačen: *»Ni si mogoče misliti javnega reda, kjer ni pravne varnosti.«*¹² V teku vojne so tako nemški kot italijanski okupatorji jemali talce iz civilnega prebivalstva in jih pogosto pobili. S tem so grobo kršili mednarodnopravne dogovore, posebno 50. člen IV. haaškega dogovora iz leta 1907. Sodnikom nürnberškega procesa so bili predloženi številni dokumenti takih kršitev od strani Nemcev in Italijanov.

Kot Nemci so tudi Madžari zanikali obstoj slovenskega naroda. Po njihovi razlagi Slovencev v Prekmurju ni bilo, bili so samo

»Vendi«. Odstranili so vse slovenske krajevne in javne napise in jih nadomestili z madžarskimi, madžarizirali so tudi družinska imena, zažigali so slovenske knjige, razpustili slovenske organizacije in odpustili slovenske učitelje. Razpustili so slovenske ustanove, madžarščina je postala poučevalni jezik v šolah. Večje število narodnozavednih Slovencev, predvsem intelektualce in duhovnike, so zaprli.

2. Slovenska gibanja: Upor in državljanska vojna

Slovinci, ki so se zaradi vojne in državljanske vojne znašli v veliki stiski, so se razhajali glede vprašanja, kako se soočiti z usodo naroda in katero prihodnost naj Slovenija izbere. Kdo je po kapitulaciji jugoslovanske armade leta 1941 pravno zastopal Jugoslavijo – torej tudi Slovenijo? Za tradicionalno stran je to bila jugoslovanska vlada, čeprav je zapustila Jugoslavijo in se preko Kaira zatekla v London. Komunisti pa so vztrajali, da je s tem, da je zapustila Jugoslavijo, izgubila legitimiteto. Mednarodno pravo daje prav tradicionalni strani. Mednarodni pravnik Dieter Blumenwitz je v svoji študiji o Sloveniji napisal: *»Prava oz. legitimna vlada v begunstvu je tista že obstoječa in v skladu z ustavo nastala vlada države, ki jo je nasprotnik kot posledico vojne ali zasedbe oropal njene dejanske oblasti ter se je morala umakniti na ozemlje druge države.«*¹³

Ker na nemškozasedenem ozemlju Slovenci niso imeli nobene možnosti udeleženja, slovenska beseda je bila prepovedana in večina izobražencev je bila v zaporu, deportirana ali pa je zbežala, so Slovenci v Ljubljanski pokrajini prevzeli politično in kulturno vodstvo. Od tam so prišle različne pobude, ilegalna navodila in tam so se začele razne vojaško-politične akcije, dokler niso po italijanski kapitulaciji 8. septembra 1943 Nemci zasedli tudi to ozemlje. Razvoj odpora v različnih taborih kot tudi dejaven razmah komunizma, ustanovitev »Osvobodilne fronte« (OF), »Varnostno-obveščevalne službe« (VOS), končno številne dejavnosti preko

meje, tudi trgovanje z orožjem preko meja z bodečo žico zaprtega mesta pod nemško okupacijo ne bi bilo mogoče.

Na obeh straneh, tako v tradicionalnem taboru, torej v taboru predvojnih legalnih strank in njihovih podpornikov, kot tudi v komunistično dominiranem taboru, so bile ustanovljene različne organizacije. Do sodelovanja med obema taboroma ni prišlo, ker je Vrhovni plenum OF pod taktirko KPS 16. septembra 1941 sprejel določene odloke, ki so tako sodelovanje onemogočili in na katerih so komunisti gradili legitimiteto svoje oblasti. Ključna sta bila predvsem dva. Vrhovni plenum OF se je preimenoval v »Slovenski narodni osvobodilni odbor« (SNOO): V 2. členu tega odloka je zapisano, da »*Slovenski narodni osvobodilni odbor za časa osvobodilne borbe edini predstavlja, zastopa, organizira in vodi slovenski narod na vsem njegovem ozemlju. Vsako organiziranje izven okvira Osvobodilne fronte slovenskega naroda je v času tujčeve okupacije škodljivo borbi za narodno svobodo.*«¹⁴ S tem je monopoliziral upor in vsako delovanje izven OF in partizanske vojske razglasil za škodljivo za narod. Sprejet je bil tudi »zaščitni odlok«, ki je uvajal strog disciplinski in kazenski sistem in ustvaril pogoje za usmrtitve Slovencev, ki niso sledili načelom, zapovedim in ukazom OF oz. KPS. Dejstvo, da je bilo »*postopanje naglo, ustno in tajno*« in da »*osebno zaslišanje krivca ni [bilo] potrebno*«, pomeni, da sploh ni bilo potrebno preverjati, ali so očitki o izdaji utemeljeni ali ne. Za »izdajalce« je predvideval smrtno kazen in zaplembo premoženja. Izdajalec je bil vsak, ki je deloval izven OF in partizanske vojske, tudi če je deloval proti okupatorju. Seveda OF ni imela nobenega pooblastila, da govori ali deluje v imenu naroda, saj zaradi vojne sploh ni bilo mogoče izvesti volitev ali referendumov. KP pa je bila od 1920 naprej ilegalna stranka. V OF tudi niso bile vključene predvojne zakonite stranke oz. njihovi izvoljeni predstavniki. Čeprav je bilo vabilo, naj vstopijo v OF, navidezno namenjeno vsem, je dejansko to veljalo samo za »*pozitivne sile*«, kar je po komunističnem razumevanju pomenilo za »*družbeno napredne*«. K tem pa niso šteli vidnih članov ustaljenih tradicionalnih strank, prav tako je KPS skušala preprečiti vpliv katoliške strani.¹⁵

Eksekucijski organ »likvidacij« je bila »Varnostno obveščevalna služba« (VOS), tajna organizacija, ki jo je Komunistična partija ustanovila avgusta 1941. Čeprav se je imenovala VOS OF je bila odgovorna samo Centralnemu komiteju KPS. Njeni člani so bili izključno člani KP in komunistične mladinske organizacije SKOJ. Začelo se je v Ljubljani, ko so člani VOS-a na cesti, pa tudi na domovih »likvidirali« t. i. »izdajalce«. Dejansko pa so to bili večinoma zavedni Slovenci, ki so bili prepričani protikomunisti. Nadaljevalo se je na podeželju. Spomladi 1942 – malo pred italijansko ofenzivo (15. julij) – je nasilje eskaliralo. Namen likvidacij vsekakor ni bil samo odstraniti nasprotnike revolucije, ki so jih potem še očrnili s pridevki kot »gestapovski agent«, »italijanski denunciant«, »gestapovski izdajalec« in podobno, temveč tudi ustrahovanje ljudi.

Vzporedno z vojno tujih sil proti Jugoslaviji in s tem tudi proti slovenskemu ljudstvu, je zaradi tega izbruhnila še državljanska vojna Slovencev proti Slovincem. Prilaščanje monopola oz. izključne pravice OF do odpora je zastрупilo ozračje med Slovenci v času, ko bi bilo nujno združevanje vseh sil proti okupatorju – tako socialističnih, kot krščanskih in liberalnih.

Leta 1942 so bili partizani že dobro organizirani. Še naprej so uporabljali taktiko, s katero so pričeli že leta 1941, da so z akcijami – predvsem z napadi in sabotažami – prizadeli okupatorje in se nato pred nevarnostjo umaknili. S tem so okupatorje spodbudili k neusmiljenim represalijam, pogosto k maščevanju, zaradi katerega so trpeli predvsem nedolžni vaščani. Klasični primer so Dražgoše.

Slovenci, ki niso podpirali OF, mnogokrat tudi tisti, ki so bili popolnoma nepolitični in so hoteli živeti v miru, so bili v Ljubljanski pokrajini pod pritiskom dveh strani: z ene strani so prišli partizani, zaplenili živež in živino, se maščevali nad posamezniki, včasih tudi nad celimi družinami, za katere so določili, da so jim sovražne ali pa da vsaj niso dovolj dejavno nasprotovale okupacijski oblasti. Z druge strani so italijanski okupatorji izvajali nasilje nad istimi vasmi in istimi družinami, ker naj bi podpirali partizane ali pa jih vsaj niso izdali. Požgane so bile cele vasi, mnogo ljudi je bilo odpeljanih v internacijo ali takoj umorjenih. Včasih so

bile iztrebljene cele družine. Na deželi je podeželju je prišlo do odpora proti nasilju partizanov, ki so jih vodili komunisti. Ker se je italijanska vojska umikala, so na tako imenovanih osvobojenih ozemljih ustanavljali neke vrste sovjetske republike. Vaščani so iz razlogov samoobrambe začeli ustanovljati vaške straže, na katere so potem komunisti aplicirali pojem iz ruske revolucije »*bela garda*«. ¹⁶ Nastale so povsem spontano v občinah, ki so svoje skupnosti skušale braniti pred surovim nasiljem, pred napadi na kmetije in hiše, pred ropanjem, požiganjem in umori. V stiski so orožje vzele tudi iz rok italijanskega okupatorja, vendar so ga uporabljale le v samoobrambi.

Na tradicionalni strani so bile poleg vaških straž še ilegalne legije (Slovenska legija, Narodna legija in Legija Sokol) ter četniki, ki so bili v Sloveniji bolj maloštevilni. Četniki so bili del jugoslovanske vojske v domovini, ki je bila pod poveljstvom vrhovnega poveljnika in vojnega ministra begunske vlade Draže Mihajlovića. Različne obveščevalne službe so vsaj do jeseni 1944 begunsko vlado in zaveznike oskrbovali s poročili iz okupiranega ozemlja. Mnogi so bili zaradi tega aretirani in so jih Nemci prepeljali v Dachau.

Po italijanski kapitulaciji so se vaške straže zbirale na gradu Turjak. Namen je bil, da stopijo v ilegalo in se napotijo? Po kapitulaciji Italije je prišlo jeseni 1943 do enega največjih zločinov v Sloveniji med vojno. Po padcu Grčaric in Turjaka je »ljudska oblast« uprizorila v Kočevju prvi montirani politični proces, na katerem je bilo 16 obtožencev obsojenih na smrt. Za kulisami pa so ubili nekaj sto nasprotnikov, tudi ranjence. To se je zgodilo kljub prizadevanjem, da bi med obema taboroma le prišlo do sodelovanja. Vaške straže, ki so se zbrale na Turjaku, so pripravljale prehod v ilegalo – proti nemškemu okupatorju. Nameravale so se napotiti zaveznikom naproti, ker so verjeli, da se bodo ti izkrcali na Balkanu.

Odgovor na dogajanja na Kočevskem je bilo Slovensko domobranstvo, ki je imelo za cilj boj proti boljševizmu – s pomočjo Nemcev. Slovensko domobranstvo med 2. svetovno vojno je eno najbolj zapletenih in z nekega vidika tudi tragičnih poglavij

slovenske zgodovine. Posebna tragika časa nemške okupacije, temnega poglavja slovenske zgodovine, je v tem, da je imel slovenski tradicionalni tabor po italijanski kapitulaciji samo dve možnosti. Pridružiti se komunistom, se sprijazniti s sovjetizacijo družbe, se odreči vsem svojim idealom in načrtom za prihodnost. Ali pa nasloniti se na okupatorja v borbi proti komunistični nevarnosti. Srednja pot je obstajala le v toliko, da se je na okupatorja opiral kolikor je bilo mogoče malo in odmaknjeno, samo v taktični kolaboraciji, ki je na drugi ravni tudi omogočala ilegalno dejavnost proti okupatorski oblasti. V bistvu je po tej poti tudi šel. Vendar je bila Slovencem zaprta prava srednja pot pogumnega skupnega boja proti okupatorski oblasti vseh odporniških skupin, ne da bi se morali podrediti določeni ideologiji ali določenemu državnemu sistemu. Partizani in komunisti so po italijanski okupaciji zavzeli skrajno nepopustljivo stališče, ki je bilo za protikomuniste nesprejemljivo. Za komuniste je bil edini pravi odpor komunističen in noben drug. Njihove oči so bile tudi že uprte v prevzemanje oblasti v bodoči Jugoslaviji.

Ustanovitev Slovenskega domobranstva je ustrezala nemškim vojaškim potrebam pa tudi izredni stiski protikomunističnega tabora po zlomu Italije 8. septembra 1943. Večina domobranskih oficirjev je videla v formaciji, kakršna je bila, nujno zlo, ki je pripomoglo k temu, da so se prikopali do orožja, da so lahko izurili vojake in se branili proti partizanom. V danem trenutku pa bi se priključiti zaveznikom, da bi skupno z njimi izgnali okupatorje iz dežele. Vrsta oficirjev okoli podpolkovnika Peterlina je delovala v tem smisku, dokler gestapo ni odkril njihovega ilegalnega delovanja in jih s Peterlinom na čelu aretiral konec 1944/začetek 1945 ter jih marca 1945 poslal v Dachau.

Politiki vseh zakonitih predvojnih slovenskih strank so skušali organizirati politični gremij. Ko je Narodni svet nehal legalno delovati in se v ilegali ni uveljavil, so leta 1942 ustanovili Slovensko zavezo. Po kapitulaciji Italije je tudi ta zamrla, tako da so predstavniki Slovenske ljudske stranke (SLS) in Jugoslovanske nacionalne stranke (JNS) – pritegnili so tudi nekaj socialistov – znova skušali

doseči enotnost ter na noge postaviti narodno predstavništvo – Narodni odbor (NO) – z lastno slovensko vojsko, Slovensko narodno vojsko (SNV). Pogajanja so se strogo tajno pričela pomladi 1944. Sodelujočim je bilo vedno bolj jasno, da se bodo morali izrazito preusmeriti k zaveznikom. Končno je nastala z 29. oktobrom 1944 datirana »Narodna izjava«, ki je dala določene smernice za povojni red – za socialno in gospodarsko reorganizacijo države. Končno je 3. maja 1945 prišlo do ustanovitve slovenske vlade na Taboru. Vse vojaške enote, ki so bile na tradicionalni strani, so bile vključene v slovensko vojsko.

3. Dilema Cerkve

Cerkveno vodstvo si je prizadevalo, da bi prebivalstvu pomagalo toliko, da bi brez škode prestalo okupacijo. Škof dr. Gregorij Rožman je bil prepričan, da je oborožen upor nesmiseln za tako majhen narod, kot je slovenski. Velike žrtve bi bile zaman, vsekakor pa v nobenem sorazmerju s tu in tam mogočim delnim uspehom. Dejansko različna nasilna odporiška dejanja (za razliko od odpora v nekaterih drugih deželah) niso zmanjšala oblasti in moči okupacijskih sil. Kasnejši umik okupatorjev in njihov celoten poraz ni imel ničesar skupnega z dogajanjem na zasedenih ozemljih. Že vnaprej je bilo popolnoma brezizgledno, da bi tu mogli oslabiti okupatorjevo vojaško ali politično moč. Sicer ne smemo prezreti oboroženega upora kot »znamenja« in simbola uveljavljanja naroda in odklanjanja krivice. Vendar si moramo zastaviti vprašanje: v kakšnem sorazmerju je pozitivno delovanje tega znamenja z neznanskim trpljenjem civilnega prebivalstva? Ali v teh brezupnih razmerah moremo zagovarjati velikanske človeške žrtve, ki jih s tem povzročimo? Je bilo odgovorno slovenskemu narodu nalagati velikanske nesreče samo zato, da bi si ustvarili ustrezno moralno podobo in nato celo Osvobodilni fronti, ki so jo vodili komunisti, dali dobro izhodišče za kasnejšo oblast? Taka vprašanja si je zastavljajl škof in nanje odgovoril z jasnimi ne.

Ko je na cesti izbruhnilo odkrito nasilje in so morali umreti številni, tudi narodno zelo zavedni Slovenci, pogosto umorjeni kot domnevni »izdajalci«, je ta dejanja škof vedno glasneje obsojal. Izrecno je svaril pred »brezbožnim komunizmom«, kot je to storil že pred vojno na osnovi okrožnice »Divini redemptoris«. S stališča katoliške morale so bile »likvidacije« VOS-a popolnoma nevdružne. Rožman je bil prepričan o zmagi zaveznikov. Komunisti pa se bodo, če bodo prišli na krmilo, držali na oblasti dolgo. Prepričan je bil, da je treba storiti vse, da bodo žrtve med prebivalstvom čim manjše. Hkrati pa je pri okupatorjih interveniral za vse, ki so ga za to prosili, ne glede na njihovo politično prepričanje.¹⁷

4. Sodni postopki in umori po vojni

Proti pričakovanju tradicionalne strani zahodni zavezniki niso izvedli invazije na Balkanu. Zaradi prodiranja partizanov so se slovenska Narodna vlada in Slovenska narodna vojska večinoma umaknile v britansko okupacijsko cono na Koroškem, kjer so jih Britanci nastanili v taborišču Vetrinje. Z njimi so šli mnogi civilisti. Britanci pa so slovenske domobrance konec maja predali Titovim četam. Večina je bila umorjena in je končala v kraških jamah, zapuščenih rudniških jaških, protitankovskih jarkih in izkopanih jamah po celi Sloveniji. Večina četnikov pa se je rešila v Italijo in je preživela.

Komunisti so v poteku vojne svojo oblast vedno bolj izgradili. Ustanovili so politične gremije, VOS-u je sledila tajna policija Ozna in njena naloga je bila predvsem varovanje t. i. »pridobitev revolucije«. Zato je svoje delo koncentrirala predvsem na evidentiranje in eliminiranje »notranjega sovražnika« – in to med vojno in po njej.

Takoj po »osvoboditvi« se je pričelo obračunavanje z vsemi političnimi sovražniki in z vsemi mogočimi viri nevarnosti za nove oblastnike. Pregarjali so predstavnike tako imenovane »bele« in »plave garde«, ostanke nekdanjih političnih strank, člane Katoliške akcije, zastopnike Cerkve, sodelavce Intelligence service-a,

pa tudi predstavnike premožnejših plasti, predvsem podjetnike. Vse, kar ni bilo povezano v Osvobodilno fronto, je bilo sumljivo in večinoma pripeljano pred sodišče. Sumljiv je bil vsak, ki je kritično mislil o kateremkoli področju t. i. »ljudske oblasti«. Ključno vlogo pri uveljavljanju »revolucionarnega« terorja je imela OZNA, od 1946 UDV, bolj znana pod imenom »Udba« (Uprava državne bezbednosti). Prisotna je bila povsod in za doseg svojih ciljev ji je bilo vsako sredstvo prav. V najkrajšem času je zgradila gosto mrežo »neformalnih sodelavcev«. V vseh plasteh prebivalstva, v vseh starostnih skupinah so med drugimi pridobivali ljudi, ki so kdaj zagrešili kak prestop in so jih s tem tudi izsiljevali.

V skladu s celotnim strateškim načrtom je bilo tu sodstvo orodje politike, kar vsekakor nasprotuje načelu delitve oblasti. Sledili so procesi po vzorcu »Kočevskega procesa« (1943), pri tem je bila še posebno prizadeta katoliška Cerkev. Proti temu sovražniku komunističnega režima št. 1 je prav do demokratičnega preobrata 1990/1991 komunistični režim uporabil celo vrsto ostrih ukrepov.

Po »agrarni reformi«, ki je bila sprejeta leta 1945, so postala vsa veleposestva »ljudsko premoženje«, bila so poddržavljena. Prav tako zemljiška posest bank, podjetij, delniških družb in drugih pravnih oseb, Cerkev, samostanov, verskih ustanov in skladov. Zasežena so bila tudi zemljišča, ki so bila med vojno brez lastnika ali za katere ni bilo dediča.

Komunistična partija Slovenije je iz vojne izšla kot edina omembe vredna politična sila.¹⁸

Opombe

¹ Prispevek je rezultat izvajanja raziskovalnega programa *Nasilje komunističnega totalitarizma v Sloveniji 1941–1990* (št. pogodbe 1000-15-2721), ki ga sofinancira Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike Slovenije.

² U-I-248/96, <http://odlocitve.us-rs.si/sl/odlocitev/US19130>, pridobljeno 8.5.2015.

³ *Delo*, št.108, 13.5.1995.

⁴ Thierry Wolton, *Rot-Barun. Der Pakt gegen die Demokratie von 1939 bis heute*, Hamburg 2000, str.358-361. Tudi: Bogdan Musil, »Kooperation und Kampf: Das Verhältnis von Sowjetunion und NS-Staat«, *Ideologie und Verbrechen Kommunismus und Nationalsozialismus im Vergleich*, ur. Frank-Lothar-Kroll, Barbara Zehnpfennig, Wilhelm Fink Verlag: München 2014, str. 215-221.

- ⁵ Poljski zgodovinar Bogdan Musial piše, opira se na raziskave ruskih kolegov, da Hitler brez Hitler-Stalinovega sporazuma ne bi izdal povelja za napad Poljske 1.9.1939. B. Musil, »Kooperation und Kampf, str. 212-213.
- ⁶ Angela Vode, *Skriti spomin*, ur. Alenka Puhar, Nova revija: Ljubljana 2004, str.45.
- ⁷ Vida deželak-Barič, *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941-1943*, Razpoznavanja/Recognitiones 7, Ljubljana 2007, str. 30-31.
- ⁸ Več: Tamara Griesser-Pečar, *Razdvojeni narod. Slovenija 1941-1945. Okupacija, kolaboracija, državljanska vojna, revolucija*, Premiki, Mladinska knjiga: Ljubljana 2004, str.119-130.
- ⁹ Deželak-Barič, »Osvobodilni boj kot priložnost za izvedbo revolucionarnih ciljev«, *Prispevki za novejšo zgodovino*, 1995, št. 1.2, str. 146.
- ¹⁰ Deželak-Barič, »Osvobodilni boj«, str. 140
- ¹¹ *Peta zemaljska konferenca KPJ: Izvori za istoriju SKJ*, Beograd 1980, str. 204.
- ¹² Griesser-Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 79-80.
- ¹³ Dieter Blumenwitz, *Okupacija in revolucija v Sloveniji (1941-1946). Mednarodnopravna študija*, ur. Tamara Griesser-Pečar in Jože Dežman, Celovec 2005, str.65.
- ¹⁴ *Dokumenti ljudske revolucije*, knj.1, Ljubljana 1962, št. 38, str. 116.
- ¹⁵ Tanara Griesser-Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 133-148.
- ¹⁶ Aleš Bebler, pravnik in predstavnik KPS na ustanovnem sestanku PIF, je pojasnil stališče komunistov Črtomirju Nagodetu, ustanovitelju Stare pravde: »*Bela garda 'mora' biti, ker jo potrebujemo. Če je ne bodo ustvarili klerikalci, jo bomo morali organizirati sami.*« Vode, *Skriti spomin*, str. 70-71.
- ¹⁷ Več: Griesser-Pečar, *Razdvojeni narod*, 174-199.
- ¹⁸ Griesser-Pečar, *Razdvojeni narod*, str. 456-522.